

भारत का राजपत्र

The Gazette of India

भारताचे राजपत्र

असाधारण
EXTRAORDINARY

असाधारण

भाग १२ अनुभाग १
Part XII Section 1
भाग बारा अनुभाग १

प्राधिकार से प्रकाशित
PUBLISHED BY AUTHORITY
प्राधिकाराद्वारे प्रकाशित

सं. २ नई दिल्ली, ९ नवम्बर, २००६/१८ कार्तिक (शके) १९२८ [खण्ड १५]

No. 2] NEW DELHI, 9TH NOVEMBER, 2006/18 KARTIKA (SAKA) 1928 [Vol. 15

अंक २] नवी दिल्ली, ९ नोवेंबर, २००६/१८ कार्तिक (शके) १९२८ [खंड १५]

स्वतंत्र संकलन म्हणून फाईल करण्यासाठी या भागाला वेगळे पृष्ठ क्रमांक दिले आहेत.

विधि और न्याय मंत्रालय

(विधायी विभाग)

नई दिल्ली, दिनांक ९ नवम्बर, २००६/१८ कार्तिक (शके) १९२८

(१) दि नार्कोटिक ड्रग्ज अॅण्ड सायकोट्रोपिक सबस्टन्सेस एक्ट, १९८५, (२) दि एक्स्ट्राडीशन एक्ट, १९६२, (३) दि प्रिझ्नर्स (अटेन्डन्स इन कोर्ट्स) एक्ट, १९५५, (४) दि ट्रान्सफर ऑफ प्रिझ्नर्स एक्ट, १९५०, (५) दि सिगारेट्स एण्ड अदर टोबॉक्स प्रॉडक्ट्स (प्रोहिबिशन ऑफ एडवरटाईझमेन्ट एण्ड रेग्युलेशन ऑफ ट्रेड एण्ड कॉर्मर्स, प्रॉडक्शन, सप्लाय एण्ड डिस्ट्रीब्युशन) एक्ट, २००३, (६) दि एग्रीकल्चरल एण्ड प्रोसेस्ड फूड प्रॉडक्ट्स एक्सपोर्ट डेव्हलपमेन्ट एथोरीटी एक्ट, १९८५, (७) दि हज कमिटी एक्ट, २००२, (८) दि फॉरेन ट्रेड (डेव्हलपमेन्ट एण्ड रेग्युलेशन) एक्ट, १९९२, (९) दि स्पेशल कोर्ट (ट्रायल ऑफेन्सेस रिलेटिंग ट्रॉड्जेक्शन्स इन सिक्युरिटीज) एक्ट, १९९२, (१०) दि एअर क्राफ्ट एक्ट, १९३४, (११) दि नेशनल एनव्हायरमेंट ट्रिब्युनल एक्ट, १९९५, के मराठी अनुवाद राष्ट्रपति के प्राधिकार से प्रकाशित किये जाते हैं और ये प्राधिकृत पाठ (केंद्रिय विधि) अधिनियम, १९७३ (१९७३ का ५०) की धारा २ के खण्ड (क) के अधिन उनके मराठी प्राधिकृत पाठ समझे जाएंगे।

MINISTRY OF LAW AND JUSTICE
(LEGISLATIVE DEPARTMENT)

New Delhi, dated 9th November 2006/18 Kartika (Saka) 1928

The Translations in Marathi of the (1) The Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985, (2) The Extradition Act, 1962, (3) The Prisoners (Attendance in Courts) Act, 1955, (4) The Transfer of Prisoners Act, 1950, (5) The Cigarettes and Other Tobacco Products (Prohibition of Advertisement and Regulation of Trade and Commerce, Production, Supply and Distribution) Act, 2003, (6) The Agricultural and Processed Food Products Export Development Authority Act, 1985, (7) The Haj Committee Act, 2002, (8) The Foreign Trade (Development and Regulation) Act, 1992, (9) The Special Court (Trial of offences relating to transactions in securities) Act, 1992, (10) The Aircraft Act, 1934, (11) The National Environment Tribunal Act, 1995, are hereby published under the authority of the President and shall be deemed to be the authoritative texts thereof in Marathi under clause (a) of section 2 of the Authoritative Texts (Central Laws) Act, 1973 (50 of 1973).

विधि व न्याय मंत्रालय

(विधायी विभाग)

नवी दिल्ली, दिनांक ९ नोव्हेंबर २००६/१८ कार्तिक (शके) १९२८

पुढील अधिनियमांचे म्हणजे (१) दि नार्कोटिक ड्रग्ज अॅन्ड सायकोट्रोपिक सब्स्टान्सेस अॅक्ट, १९८५ (२) दि एक्स्ट्राडीशन अॅक्ट, १९६२, (३) दि प्रिझनर्स (अटेन्डन्स इन कोर्ट्स) अॅक्ट, १९५५, (४) दि ट्रान्सफर्स ऑफ प्रिझनर्स अॅक्ट, १९५०, (५) दि सिगारेट्स अॅन्ड अदर टोबॉको प्रॉडक्ट्स (प्रोहिविशन ऑफ अॅडवरटाईझमेंट अॅन्ड रेग्युलेशन ऑफ ट्रेड अॅन्ड कॉमर्स, प्रॉडक्शन, सप्लाय अॅन्ड डिस्ट्रीब्युशन) अॅक्ट, २००३, (६) दि एग्रीकल्चरल अॅन्ड प्रोसेसड फुड प्रॉडक्ट्स एक्सपोर्ट डेक्ललपमेंट अथोरिटी अॅक्ट, १९८५, (७) दि हज कमिटी अॅक्ट, २००२, (८) दि फॉरेन ट्रेड (डेक्ललपमेंट अॅन्ड रेग्युलेशन) अॅक्ट, १९९२, (९) दि स्पेशल कोर्ट (ट्रायल ऑफ ऑफेन्सेस रिलेटिंग टू ट्रॅन्झॉक्शन्स इन सिक्युरिटीज) अॅक्ट, १९९२, (१०) दि एअर क्राफ्ट अॅक्ट, १९३४, (११) दि नॅशनल एनक्षायरमेंट ट्रिब्युनल अॅक्ट, १९९५, या अधिनियमांचे मराठी अनुवाद याद्वारे, राष्ट्रपतीच्या प्राधिकाराने प्रसिद्ध करण्यात येत असून प्राधिकृत पाठ (केंद्रीय विधी) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा अधिनियम क्रमांक ५०) याच्या कलम २, खंड (क) अन्वये हे अनुवाद त्या अधिनियमांचे प्राधिकृत पाठ आहेत असें समजले जाईल.

निर्देशसूची

INDEX

अनुक्रमांक Serial No.	अधिनियमाचे नाव Name of the Act	पृष्ठ क्रमांक Page No.
(१)	(२)	(३)
१	अंमली औषधिद्रव्ये व मनःप्रभावी पदार्थ अधिनियम, १९८५. The Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985.	२८
२	प्रत्यापर्ण अधिनियम, १९६२. The Extradition Act, 1962.	७८
३	कैदी (न्यायालयातील उपस्थिती) अधिनियम, १९५५. The Prisoners (Attendance in Courts) Act, 1955.	८८
४	कैदी स्थानांतरण अधिनियम, १९५०. The Transfer of Prisoners Act, 1950.	९२
५	सिगारेट आणि इतर तंबाखू उत्पादने (जाहिरातीस प्रतिबंध आणि व्यापार व वाणिज्य व्यवहार आणि उत्पादन, पुरवठा व वितरण यांचे विनियमन) अधिनियम, २००३. The Cigarettes and other Tobacco Products (Prohibition of Advertisement and Regulation of Trade and Commerce, Production, Supply and Distribution) Act, 2003.	९३
६	कृषि व संस्करित अन्नपदार्थ निर्यात विकास प्राधिकरण अधिनियम, १९८५. The Agricultural and Processed Food Products Export Development Authority Act, 1985.	१०५
७	हज समिती अधिनियम, २००२. The Haj Committee Act, 2002.	११६
८	विदेश व्यापार (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९९२. The Foreign Trade (Development and Regulation) Act, 1992.	१२९
९	विशेष न्यायालय (प्रतिभूतीमधील व्यवहारांशी संबंधित अपराधांची संपरीक्षा) अधिनियम, १९९२. The Special Court (Trial of Offences Relating to Transactions in Securities) Act, 1992.	१३५
१०	वायुयान अधिनियम, १९३४. The Aircraft Act, 1934.	१४०
११	राष्ट्रीय पर्यावरण न्यायाधिकरण अधिनियम, १९९५. The National Environment Tribunal Act, 1995.	१४९

राष्ट्रीय पर्यावरण न्यायाधिकरण अधिनियम, १९९५

(१९९५ चा अधिनियम क्रमांक २७)

(६ ऑगस्ट २००६ रोजी यथाविद्यमान)

[१७ जून १९९५]

कोणताही घातक पदार्थ हाताळताना होणाऱ्या कोणत्याही अपघातातून झालेल्या हानीचे काटेकोर दायित्व सोपविण्याकरिता आणि व्यक्तींना, मालमत्तेला व पर्यावरणाला पोहोचलेल्या हानीबद्दल सहाय्य व नुकसानभरपाई देण्याच्या दृष्टीने, अशा अपघातातून उद्भवलेली प्रकरणे प्रभावीपणे आणि शीघ्रतेने निकाली काढण्यासाठी एक राष्ट्रीय पर्यावरण न्यायाधिकरण स्थापन करण्याकरिता आणि त्याच्याशी संबंधित किंवा आनुषंगिक बाबीकरिता तंत्रतूद करण्यासाठी अधिनियम.

ज्याअर्थी, ज्यात भारत सहभागी झाला होता अशा रिओ-डी-जानीरो येथे जून १९९२ मध्ये भरलेल्या पर्यावरण व विकास यांवरील संयुक्त राष्ट्र परिषदेत प्रदुषणाचे बळी व अन्य पर्यावरणविषयक हानी यांचे दायित्व व नुकसानभरपाई यांच्या संबंधात राष्ट्रीय कायदे विकसित करण्यास राष्ट्रांना फर्माविण्याविषयी निर्णय घेण्यात आला होता;

आणि ज्याअर्थी, उक्त परिषदेचे निर्णय, जेथवर ते घातक पदार्थ हाताळताना, पर्यावरणाचे संरक्षण आणि व्यक्ती, मालमत्ता व पर्यावरण यांना पोहचणाऱ्या हानीबद्दल नुकसानभरपाई देणे यांच्याशी संबंधित आहेत तेथवर, त्यांची अंमलबजावणी करणे इष्ट आहे असे वाटते;

त्याअर्थी, भारतीय गणराज्याच्या सेहेचाळीसाव्या वर्षी संसदेद्वारे पुढीलप्रमाणे अधिनियम करण्यात येत आहे :—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, “राष्ट्रीय पर्यावरण न्यायाधिकरण अधिनियम, १९९५” असे म्हणावे ; संक्षिप्त नाव व प्रारंभ.

(२) तो, केंद्र सरकार, अधिसूचनेद्वारे नियत करील त्या तारखेस किंवा तारखांना अंमलात येईल आणि निरनिराळ्या राज्यांसाठी निरनिराळ्या तारखा नियत करता येतील आणि या अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदीतील वा अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या कोणत्याही संदर्भाचा, कोणत्याही राज्याच्या किंवा त्याच्या भागाच्या संबंधातील अन्यार्थ त्या राज्यात किंवा त्याच्या भागात ती तरतूद अंमलात आल्याचा संदर्भ म्हणून लावण्यात येईल.

२. या अधिनियमास, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,— व्याख्या.

(क) “अपघात” याचा अर्थ, कोणताही घातक पदार्थ हाताळताना, आकस्मिकपणे किंवा अचानकपणे किंवा अहेतूकपणे घडलेली आणि कोणत्याही व्यक्तीचा मृत्यु किंवा तिला इजा होण्याचा किंवा कोणत्याही मालमत्तेचे किंवा पर्यावरणाचे नुकसान होण्याचा सतत किंवा अधूनमधून किंवा पुन्हा पुन्हा धोका उद्भवण्यात परिणत होणारी अशी घटना, असा आहे. परंतु, त्यात केवळ युद्ध किंवा किरणोत्सारण क्रियेच्या कारणाने झालेल्या अपघाताचा समावेश नाही ;

(ख) “न्यायपीठ” याचा अर्थ, न्यायाधिकरणाचे न्यायपीठ, असा आहे ;

(ग) “अध्यक्षपदस्थ व्यक्ती” याचा अर्थ, न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष, असा आहे ;

(घ) “पर्यावरण” यात पाणी, हवा व जमीन आणि पाणी, हवा व जमीन आणि मनुष्यप्राणी, अन्य सजीव प्राणी, झाडे, सुक्षम जीव व जीवनसंपत्ती, यांच्यामध्ये आणि त्यांच्या दरम्यान असलेला परस्पर संबंध, यांचा समावेश आहे ;

(ङ) कोणत्याही घातक पदार्थाच्या संबंधात, “हाताळणे” याचा अर्थ, अशा घातक पदार्थाची निर्मिती करणे, संरक्षण करणे, प्रक्रिया करणे, तो आवैष्टित करणे, त्याची साठवण करणे, वाहनाने वाहतूक करणे, त्याचा वापर करणे, संग्रह करणे, नाश करणे, त्याचे रूपांतरण करणे, तो विक्री, हस्तांतरण किंवा तत्सम अन्य प्रकारासाठी देऊ करणे, असा आहे ;

(च) “घातक पदार्थ” याचा अर्थ, पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा २९) मध्ये घातक पदार्थ म्हणून व्याख्या केली आहे असा आणि लोक दायित्व विमा अधिनियम, १९९१ (१९९१ चा ६) अन्वये केंद्र सरकारने विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा प्रमाणापेक्षा अधिक प्रमाणात असेल असा कोणताही पदार्थ किंवा सिद्ध पदार्थ, असा आहे ;

(छ) “न्यायिक सदस्य” याचा अर्थ, या अधिनियमा अन्वये तशा नियुक्त केलेल्या न्यायाधिकरणाचा एक सदस्य, असा आहे; आणि त्यात, कलम १०, पोटकलम (३) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अर्हतांपैकी कोणतीही अर्हता धारण करणाऱ्या अध्यक्षाचा किंवा उपाध्यक्षाचा समावेश आहे;

(ज) “सदस्य” याचा अर्थ, न्यायाधिकरणाचा (मग तो न्यायिक असो किंवा तांत्रिक असो) सदस्य, असा आहे आणि त्यात, अध्यक्ष आणि एक उपाध्यक्ष यांचा समावेश आहे;

(झ) “अधिसूचना” याचा अर्थ, राजपत्रात प्रसिद्ध केलेली अधिसूचना, असा आहे;

(ज) “विहित” याचा अर्थ, या अधिनियमाखाली तयार केलेल्या नियमांद्वारे विहित, असा आहे;

(ट) “नियम” याचा अर्थ, या अधिनियमान्वये तयार केलेले नियम, असा आहे;

(ठ) “तांत्रिक सदस्य” याचा अर्थ, खंड (छ) च्या अर्थानुसार जो न्यायिक सदस्य नाही असा न्यायाधिकरणाचा सदस्य, असा आहे;

(ड) “न्यायाधिकरण” याचा अर्थ कलम ८ अन्वये स्थापन केलेले राष्ट्रीय पर्यावरण न्यायाधिकरण, असा आहे;

(ढ) “उपाध्यक्ष” याचा अर्थ, न्यायाधिकरणाचा उपाध्यक्ष, असा आहे;

स्पष्टीकरण.—दोन किंवा अधिक उपाध्यक्ष असलेल्या न्यायाधिकरणाच्या संबंधात, या अधिनियमातील उपाध्यक्षाच्या संदर्भाचा अन्वयार्थ त्या उपाध्यक्षांमधील प्रत्येक उपाध्यक्षांचा संदर्भ असल्याप्रमाणे लावण्यात येईल.

(ण) “मालक” याचा अर्थ, अपघाताच्या वेळी कोणताही घातक पदार्थ ज्या व्यक्तीच्या मालकीचा असेल किंवा तो हाताळणे ज्याच्या नियंत्रणाखाली असेल अशी व्यक्ती, असा आहे आणि त्यात,—

(एक) एखाद्या भागीदारी संस्थेच्या संबंधात, तिच्या भागीदारांपैकी कोणताही भागीदार;

(दोन) एखाद्या संघाच्या संबंधात, त्याच्या सदस्यांपैकी कोणताही सदस्य; आणि

(तीन) एखाद्या कंपनीच्या संबंधात, अशा कंपनीचा व्यवसाय चालविण्यासाठी कंपनीचा प्रत्यक्ष प्रभार असलेला व कंपनीला जबाबदार असा तिचा कोणताही संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा अन्य अधिकारी,

यांचा समावेश असेल.

प्रकरण दोन

एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्युबद्दल व्यक्तीला झालेली इजा आणि मालमत्ता व पर्यावरणाच्या हानीसाठी नुकसानभरपाई

दोष नसताना तत्त्वानुसार काही विवक्षित प्रकरणात नुकसानभरपाई देण्याचे दायित्व. ३. (१) जेव्हा कोणत्याही अपघातामुळे कोणत्याही व्यक्तीचा (एखाद्या कामगाराव्यतिरिक्त अन्य) मृत्यु झाला असेल किंवा तिला इजा झाली असेल किंवा कोणत्याही मालमत्तेची किंवा पर्यावरणाची हानी झाली असेल तेव्हा, मालक, अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या सर्व किंवा कोणत्याही शीर्षांन्वये असा मृत्यू, इजा किंवा हानी यासाठी नुकसानभरपाई देण्यास पात्र असेल.

(२) पोटकलम (१) अन्वये नुकसानभरपाईसाठी केलेल्या कोणत्याही मागणीमध्ये मागणीदाराला, ज्यासंबंधात मागणी केली आहे असा मृत्यु, इजा किंवा हानी, कोणत्याही व्यक्तीच्या कोणत्याही दोषपूर्ण कृतीमुळे, दुर्लक्षामुळे किंवा कसुरीमुळे झाली, हे वादप्रतिवादाने सिद्ध करण्याची आवश्यकता असणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या प्रयोजनार्थ,—

(एक) “कामगार” या शब्दाला, कामगार भरपाई अधिनियम, १९२३ (१९२३ चा ८), यामध्ये नेमून दिलेला अर्थ असेल;

(दोन) “इजा” यात, एखाद्या अपघातातून उद्भवलेली कायमस्वरूपी संपूर्ण किंवा कायमस्वरूपी अंशिक विकलांगता किंवा आजार यांचा समावेश आहे;

(३) एखाद्या अपघाताने झालेल्या मृत्यूचा, इजेचा किंवा हानीचा कारणसंबंध जर कोणत्याही व्यक्तीच्या कृतीशी लावता येणार नसेल, परंतु, जर तो बाब, संयुक्तपणे केलेल्या किंवा अशा अनेक कृतीच्या कार्यांच्या आणि प्रक्रियेच्या परिणामी घडून आली असेल तर, न्यायाधिकरण अशी कृती, कार्य व प्रक्रिया यांसाठी जे जबाबदार आहेत त्यांच्यावर नुकसानभरपाईचे दायित्व समन्वयाने वाटून देईल.

४. (१) नुकसानभरपाईसाठी मागणी करण्याचा अर्ज, —

नुकसानभरपाईच्या
मागणीबाबतचा अर्ज.

(क) जिला कायम स्वरूपात इजा झाली आहे अशा व्यक्तीकडून ;

(ख) ज्या मालमतेची हानी झाली आहे अशा मालमतेच्या मालकाकडून ;

(ग) जेथे अपघातातून मृत्यू झाला असेल तेथे अशा मृत व्यक्तीच्या सर्व किंवा कोणत्याही कायदेशीर प्रतिनिधीकडून ;

(घ) अशा व्यक्तीने किंवा अशा मालमतेच्या मालकाने किंवा, यथास्थिति, मृत व्यक्तीच्या सर्व किंवा कोणत्याही कायदेशीर प्रतिनिधीने योग्य रीतीने प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही एजंटकडून ;

(ङ) अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या सर्व किंवा कोणत्याही शीर्षाखाली, केंद्र सरकारकडून याबाबत मान्यता दिलेल्या आणि पर्यावरणाच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या कोणत्याही प्रतिनिधिक संस्थेकडून किंवा संघटनेकडून ;

(च) अनुसूचीत विनिर्दिष्ट करण्यात आलेल्या सर्व किंवा कोणत्याही शीर्षाखाली, केंद्र सरकारकडून किंवा एखाद्या राज्य शासनाकडून किंवा एखाद्या स्थानिक प्राधिकरणाकडून ; करता येईल :

परंतु, जर मृत व्यक्तीचे सर्व कायदेशीर प्रतिनिधी नुकसानभरपाईच्या अशा कोणत्याही अर्जात सहभागी झाले नाहीत तर, मृत व्यक्तीच्या सर्व कायदेशीर प्रतिनिधींच्या वतीने किंवा त्यांच्या लाभासाठी, अर्ज करता येईल आणि अशा सहभागी न झालेल्या कायदेशीर प्रतिनिधींना अर्जाचे उत्तरवादी म्हणून खटल्यात सहभागी केले जाईल.

(२) न्यायाधिकरणास, जर योग्य वाटले तर, त्यास नुकसानभरपाईच्या मागणीसाठीचा खटला स्वाधिकारे हाती घेता येईल.

(३) पोटकलम (१) अन्वये अर्ज करणाऱ्या कोणत्याही मागणीदारास लोकदायित्व विमा अधिनियम, १९९१

(१९९१ चा ६) मध्ये तरतूद केली आहे त्याप्रमाणे अशा सहाय्यासाठी न्यायाधिकरणाकडे देखील अर्ज करता येईल :

परंतु, जर मागणीदाराला आधीच सहाय्य मिळालेले असेल किंवा उक्त अधिनियमा अन्वये जिल्हाधिकाऱ्याकडे मागणीदाराने केलेला अर्ज प्रलंबित असेल आणि मागे घेण्यात आला नसेल तर असा अर्ज करता येणार नाही.

(४) न्यायाधिकरणाला, लोकदायित्व विमा अधिनियम, १९९१ (१९९१ चा ६) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींच्या संबंधात जिल्हाधिकाऱ्याला ज्या अधिकारिता, अधिकार आणि प्राधिकार असतात आणि ज्यांचा त्याला वापर करता येतो त्याच अधिकारिता, अधिकार व प्राधिकार असतील व त्याचा त्याला वापर करता येईल आणि या प्रयोगनासाठी, या अधिनियमाच्या तरतुदी, त्यातील जिल्हाधिकाऱ्याच्या संदर्भाचा अर्थ, न्यायाधिकरणाच्या संदर्भात समावेश असल्याप्रमाणे लावण्यात येईल, या फेरबदलाच्या अधीन राहून अंमलात राहतील.

(५) पोटकलम (१) खालील प्रत्येक अर्ज न्यायाधिकरणाकडे करण्यात येईल, आणि त्यात विहित करण्यात येईल त्याप्रमाणे, तशा तपशिलाचा अंतर्भाव असेल आणि तसे दस्तऐवज आणि एक हजार रुपयांपेक्षा अधिक नसेल अशी फी त्यासोबत देण्यात येईल :

परंतु, जिचे वार्षिक उत्पन्न विहित मर्यादपेक्षा कमी आहे अशा व्यक्तीकडून किंवा पोटकलम (१) च्या खंड

(च) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या संस्थेकडून किंवा संघटनेकडून किंवा केंद्र सरकारकडून, राज्य शासनाकडून किंवा एखाद्या स्थानिक प्राधिकरणाकडून कोणतीही फी देय नसेल ;

(६) अपघाताच्या घटनेपासून पाच वर्षांच्या आत नुकसानभरपाईचा अर्ज करण्यात आला असल्याखेरीज असा कोणताही अर्ज विचारार्थ स्वीकारण्यात येणार नाही.

न्यायाधिकरणाची कार्यपद्धती व अधिकार. ५. (१) कलम ४ च्या पोटकलम (१) अन्वये अर्ज मिळाल्यानंतर, न्यायाधिकरणास त्याला योग्य वाटेल अशा चौकशीनंतर, तडकाफडकी अर्ज फेटाळता येईल.

(२) जेव्हा न्यायाधिकरणाने, पोटकलम (१) अन्वये अर्ज फेटाळला नसेल तेव्हा, न्यायाधिकरण, मालकाला अर्जाची सूचना दिल्यानंतर आणि पक्षकारांना त्यांचे म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी दिल्यानंतर, मागणीबाबत किंवा मागण्यांपैकी प्रत्येक मागणीबाबत चौकशी करील आणि ज्यांना अशी नुकसानभरपाईची रक्कम प्रदान करण्यात येईल, अशा व्यक्तीचा किंवा व्यक्तींचा विनिर्देश करणारा आणि त्याला न्याय असल्याचे वाटेल इतकी नुकसानभरपाईची रक्कम निर्धारित करणारा निवाडा देईल.

(३) न्यायाधिकरण, दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ (१९०८ चा ५) याद्वारे ठरवून दिलेल्या कार्यपद्धतीस बांधील नसेल. परंतु, नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वाचे मार्गदर्शन घेईल आणि या अधिनियमाच्या आणि कोणत्याही नियमांच्या अन्य तरतुदीना अधीन राहून, न्यायाधिकरणाला त्याच्या चौकशीसाठी, जागा आणि वेळा निश्चित करण्यासह त्याची स्वतःची कार्यपद्धती विनियमित करण्याचा अधिकार असेल.

(४) न्यायाधिकरणाला, या अधिनियमा अन्वये त्याची कार्य पार पाडण्याच्या प्रयोजनार्थ, दिवाणी न्यायालयाकडे एखादा खटला चालविताना, खालील बाबीच्या संबंधात, दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ (१९०८ चा ५) अन्वये निहित असलेल्या अधिकारांसारखेच अधिकार असतील :—

- (क) कोणत्याही व्यक्तीला समन्स काढून बोलावणे व उपस्थित राहण्यास भाग पाडणे आणि शपथेवर तिची तपासणी करणे;
- (ख) दस्तऐवजांचा शोध घेण्यास व ते सादर करण्यास फर्माविणे;
- (ग) शपथपत्रावर साक्ष घेणे;
- (घ) भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२ (१८७२ चा १) याची कलमे १२३ व १२४ यांच्या तरतुदीच्या अधिनतेने, कोणत्याही कार्यालयातून कोणत्याही सरकारी अभिलेखांची किंवा दस्तऐवजांची किंवा त्यांच्या प्रतीची मागणी करणे;
- (ड) साक्षीदारांच्या किंवा दस्तऐवजांच्या तपासणीसाठी आयोगपत्रे काढणे;
- (च) आपल्या निर्णयाचे पुनर्विलोकन करणे;
- (छ) अर्ज फेटाळणे किंवा त्यावर एकतर्फी कार्यवाही करणे किंवा निर्णय देणे;
- (ज) कसुरीसाठी कोणताही अर्ज फेटाळल्याबाबतचा कोणताही आदेश किंवा त्याने एकतर्फी दिलेला कोणताही आदेश बाजूला ठेवणे; आणि
- (झ) विहित करावयाची किंवा विहित करता येईल अशी कोणतीही अन्य बाब.

अंतरिम आदेश ६. या अधिनियमाच्या किंवा त्यावेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही अन्य कायद्याच्या कोणत्याही अन्य देण्याबाबतच्या शर्ती. तरतुदीमध्ये काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी,—

- (क) ज्याच्या विरुद्ध असा अर्ज करण्यात आला आहे किंवा करावयाचे प्रस्तावित केले आहे अशा पक्षकाराता, अर्जाच्या प्रती आणि अशा अंतरिम आदेशाच्या युक्तीवादाच्या पुष्टीदाखल सर्व दस्तऐवजांच्या प्रती दिल्याखेरीज ; आणि
- (ख) अशा पक्षकारांना त्या प्रकरणाबाबत त्यांचे म्हणणे ऐकून घेण्याबाबतची संधी दिल्याखेरीज ; अर्जाबाबत किंवा अर्जाशी संबंधित कोणत्याही कार्यवाहीमध्ये कोणताही अंतरिम आदेश (आदेशाच्या रूपात किंवा स्थगन आदेशाच्या रूपात किंवा अन्य कोणत्याही रीतीने) काढण्यात येणार नाही :

परंतु, न्यायाधिकरण, खंड (क) आणि (ख) च्या आवश्यकता काढून टाकू शकेल आणि ज्याची पैशातून पर्याप्त रीतीने भरपाई होऊ शकत नाही अशी अर्जदाराची होणारी कोणतीही हानी किंवा नुकसान रोखण्यासाठी तसे करणे आवश्यक आहे याबाबत न्यायाधिकरणाचे समाधान झाले तर, लेखी स्वरूपात त्याची कारणे नमूद करून, ते, अपवादात्मक उपाययोजना म्हणून एखादा अंतरिम आदेश काढू शकेल, परंतु, कोणताही अंतरिम आदेश, जर तो आधीच रद्द झाला नाही तर, ज्या तारखेस तो काढण्यात आला असेल त्या तारखेपासून चौदा दिवसांच्या कालावधीच्या समाप्तीनंतर, उक्त आवश्यकतांचे त्या कालावधीच्या समाप्तीच्या पूर्वी अनुपालन करण्यात आलेले नसल्यास आणि न्यायाधिकरणाने अंतरिम आदेशाची अंमलबजावणी पुढे चालू ठेवलेली नसल्यास, तो अंमलात असल्याचे बंद होईल.

७. जेव्हा कोणत्याही व्यक्तीचा मृत्यु किंवा तिला झालेली इजा किंवा कोणत्याही मालमत्तेचे नुकसान कोणत्याही अन्य यासंबंधात या अधिनियमान्वये नुकसानभरपाई देण्यास पात्र असलेला मालक हा, लोक दायित्व विमा अधिनियम, १९९१ (१९९१ चा द) अन्वये सहाय्य म्हणून कोणतीही रक्कम किंवा कोणत्याही अन्य कायद्याअन्वये कोणतीही कायद्याअन्वये प्रदान केलेल्या सहाय्याची अन्य नुकसानभरपाई देण्यास देखील पात्र असेल तेव्हा, या अधिनियमान्वये देय असलेली नुकसानभरपाईची रक्कम, सहाय्याच्या रकमेइतकी ब अन्य कोणत्याही कायद्यान्वये दिलेल्या अन्य नुकसानभरपाईच्या रकमेइतकी कमी करण्यात येईल.

प्रकरण तीन

राष्ट्रीय पर्यावरण न्यायाधिकरण आणि त्याची न्यायपीठे यांची स्थापना

८. केंद्र सरकार, अधिसूचनेद्वारे, या अधिनियमाद्वारे किंवा तदन्वये प्रदान करण्यात आलेली अधिकारिता, राष्ट्रीय पर्यावरण अधिकार आणि प्राधिकार यांचा वापर करण्यासाठी राष्ट्रीय पर्यावरण न्यायाधिकरण म्हणून ओळखण्यात येणाऱ्या न्यायाधिकरणाची एका न्यायाधिकरणाची स्थापना करील.

९. (१) न्यायाधिकरण, अध्यक्ष आणि केंद्र सरकारला योग्य वाटतील इतक्या संख्येतील उपाध्यक्ष, न्यायिक सदस्य आणि तांत्रिक सदस्य यांचे मिळून बनलेले असेल, आणि न्यायाधिकरणाची अधिकारिता, अधिकार आणि न्यायपीठे यांची प्राधिकार यांचा वापर या अधिनियमाच्या अन्य तरतुदीना अधीन राहून, त्यांच्या न्यायपीठांनादेखील करता येईल. रचना.

(२) या अधिनियमाच्या अन्य तरतुदीना अधीन राहून, न्यायपीठ हे, एक न्यायिक सदस्य आणि एक तांत्रिक सदस्य यांचे मिळून बनलेले असेल.

(३) पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, अध्यक्षास,—

(क) ज्यासाठी त्याची नियुक्ती केली आहे अशा न्यायपीठाच्या न्यायिक सदस्याची किंवा तांत्रिक सदस्याची कार्य पार पाडण्याव्यतिरिक्त, इतर कोणत्याही न्यायपीठाच्या न्यायिक सदस्याची किंवा, यथास्थिति, तांत्रिक सदस्याची कार्य पार पाडता येतील ;

(ख) उपाध्यक्ष किंवा अन्य सदस्याची एका न्यायपीठातून अन्य न्यायपीठाकडे बदली करता येईल ;

(ग) एखाद्या न्यायपीठावर नियुक्त केलेला उपाध्यक्ष, न्यायिक सदस्य किंवा तांत्रिक सदस्य याला, अन्य न्यायपीठाचा उपाध्यक्ष किंवा, न्यायिक सदस्य किंवा यथास्थिति, तांत्रिक सदस्य याची कार्य पार पाडण्यास प्रधिकृत करता येईल ; आणि

(घ) कोणत्याही प्रकरणाचा किंवा प्रकरणांचा निर्णय, त्यात अंतर्भूत असलेल्या प्रश्नांचे स्वरूप विचारात घेता, त्याच्या मुते किंवा, केंद्र सरकासने त्याबाबत केलेल्या नियमांन्वये बोनपेक्षा अधिक सदस्यांनी मिळून बनलेल्या एखाद्या न्यायपीठाकडून घेतला जाणे आवश्यक असेल तर, तसे होत असल्याची सुनिश्चिती करण्यासाठी, त्याला योग्य वाटतील असे संवंसाधारण किंवा विशेष आदेश देता येतील :

परंतु, या खंडाच्या अनुसार, स्थापन केलेल्या प्रत्येक न्यायपीठात, किमान एका न्यायिक सदस्याचा आणि एका तांत्रिक सदस्याचा समावेश असेल.

(४) या कलमाच्या पूर्वगामी तरतुदीमध्ये काहीही अंतर्भूत केलेले असेल तरी, अध्यक्ष किंवा याबाबत अध्यक्षाने अधिकृत केलेला कोणताही अन्य सदस्य हा, एका सदस्याने बनलेले एखादे न्यायपीठ म्हणून कार्य करण्यास आणि अध्यक्ष, सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा खटल्याच्या वर्गाच्या संबंधातील किंवा अशा खटल्याच्या वर्गाशी संबंधित असलेल्या अशा बाबीच्या संबंधातील न्यायाधिकरणाची अधिकारिता, अधिकार आणि प्राधिकार यांचा वापर करण्यास सक्षम असेल :

परंतु असे की, कोणत्याही अशा खटल्याच्या किंवा बाबीच्या सुनावणीच्या कोणत्याही टप्प्यावर, जर अध्यक्षाला किंवा अशा सदस्याला असे आढळून आले की, तो खटला किंवा बाब ही, अशा स्वरूपाची आहे की, दोन सदस्यांनी मिळून बनलेल्या न्यायपीठाकडून त्याची सुनावणी होणे आवश्यक आहे तर तो खटला किंवा ती बाब, अध्यक्ष त्याला योग्य वाटेल अशा न्यायपीठाकडे हस्तांतरित करील किंवा हस्तांतरित करण्यासाठी त्यांच्याकडे ती निर्देशित करण्यात येईल.

(५) या अधिनियमाच्या अन्य तरतुदीना अधीन राहून, न्यायाधिकरणाची, न्यायपीठे सर्वसाधारणतः नवी दिल्ली येथे असतील (ज्याला प्रधान न्यायपीठ म्हणून ओळखण्यात येईल) आणि केंद्र सरकार अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा अन्य ठिकाणी असतील.

अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष
किंवा अन्य सदस्य
म्हणून नियुक्ती
होण्यासाठी अहंता.

१०. (१) एखादी व्यक्ती,—

(क) एखाद्या उच्च न्यायालयाची किंवा सर्वोच्च न्यायालयाची न्यायाधीश असल्याखेरीज किंवा झालेली असल्याखेरीज ; किंवा

(ख) किमान दोन वर्षांसाठी तिने उपाध्यक्षाचे पद धारण केलेले असल्याखेरीज, अध्यक्ष म्हणून नियुक्त होण्यास अहंताप्राप्त ठरणार नाही.

(२) एखादी व्यक्ती,—

(क) एखाद्या उच्च न्यायालयाची न्यायाधीश असल्याखेरीज किंवा न्यायाधीश झालेली असल्याखेरीज, किंवा

(ख) भारत सरकारच्या एखाद्या सचिवाचे पद किंवा भारत सरकारच्या एखाद्या सचिवापेक्षा कमी नसेल अशा एखाद्या वेतनश्रेणीत येणारे असे, केंद्र सरकारच्या किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या अधिपत्याखालील कोणतेही पद किमान दोन वर्षांसाठी धारण केलेले असल्याखेरीज ; किंवा

(ग) (एक) भारत सरकारच्या अपर सचिवाचे पद किंवा भारत सरकारच्या अपर सचिवापेक्षा कमी नसेल अशा एखाद्या वेतनश्रेणीत येणारे असे, केंद्र सरकारच्या किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या अधिपत्याखालील कोणतेही अन्य पद, किमान पाच वर्षांसाठी धारण केलेले असल्याखेरीज ;

(दोन) पर्यावरणाशी संबंधित समस्यांच्या कायदेविषयक, प्रशासकीय, वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक पैलूबाबत पुरेसे ज्ञान किंवा अनुभव असल्याखेरीज ; किंवा

(घ) न्यायिक सदस्य किंवा एक तांत्रिक सदस्य म्हणून किमान तीन वर्षांसाठी पद धारण केलेले असल्याखेरीज ;

उपाध्यक्ष म्हणून नियुक्त होण्यास अहंताप्राप्त ठरणार नाही.

(३) एखादी व्यक्ती,—

(क) एखाद्या उच्च न्यायालयाची न्यायाधीश असल्याखेरीज किंवा झालेली असल्याखेरीज किंवा न्यायाधीश होण्यास अहंताप्राप्त असल्याखेरीज ; किंवा

(ख) भारतीय कायदेविषयक सेवेची सदस्य असल्याखेरीज आणि तिने किमान तीन वर्षांसाठी त्या सेवेच्या श्रेणी एकमधील एखादे पद धारण केलेले असल्याखेरीज,

न्यायिक सदस्य म्हणून नियुक्ती होण्यास अहंताप्राप्त ठरणार नाही.

(४) कोणत्याही व्यक्तीकडे पर्यावरणाशी संबंधित समस्यांच्या प्रशासनिक, वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक पैलूविषयी पुरेसे ज्ञान किंवा अनुभव असल्याखेरीज किंवा त्याबाबत कार्यवाही करण्याची क्षमता असल्याखेरीज ती व्यक्ती तांत्रिक सदस्य म्हणून नियुक्ती होण्यास अहंताप्राप्त ठरणार नाही.

(५) पोट-कलम (६) आणि (७) याच्या तरतुदीना अधीन राहून, न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि अन्य प्रत्येक सदस्याची नेमणूक राष्ट्रपतीकडून करण्यात येईल.

(६) अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष म्हणून या कलमात विनिर्दिष्ट केलेली अहंता धारण करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीची नेमणूक भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीशी विचारविनियम केल्याशिवाय करण्यात येणार नाही.

(७) केंद्र सरकारकडून नियुक्त केलेल्या व खालील व्यक्तींची मिळून बनलेल्या निवड समितीच्या शिफारशींखेरीज, कोणत्याही व्यक्तीची न्यायिक सदस्य किंवा एक तांत्रिक सदस्य म्हणून नियुक्ती करण्यात येणार नाही :—

(क) न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष . . . . . समितीचा अध्यक्ष, पदसिद्ध

(ख) भारत सरकारच्या पर्यावरण व वन मंत्रालयाचा . . . . . सदस्य, पदसिद्ध सचिव.

(ग) भारत सरकारच्या विधि, न्याय व कंपनी कार्य (वैज्ञानिक . . . . . सदस्य, पदसिद्ध कार्य विभाग) मंत्रालयाचा सचिव.

(घ) महासंचालक, वैज्ञानिक व औद्योगिक संशोधन परिषद . . . . . सदस्य, पदसिद्ध

(ङ) केंद्र सरकारद्वारे नामनिर्देशित करावयाचा पर्यावरणतज्ज्ञ . . . . . सदस्य.

११. (१) अध्यक्षाचे पद त्याचा मृत्यु, राजीनामा या कारणाने किंवा अन्यथा रिक्त झाल्याच्या प्रसंगी, विवक्षित परिस्थितीत उपाध्यक्षाने, अध्यक्ष अधिसूचनेद्वारे प्राधिकृत करील अशा उपाध्यक्षांपैकी एखादा उपाध्यक्ष, हा या अधिनियमाच्या तरतुदीनुसार नियुक्त केलेला नवीन अध्यक्ष त्या पदावर रुजू होण्याच्या तारखेपर्यंत, उपाध्यक्ष म्हणून काम पाहील.

म्हणून काम पाहणे
किंवा त्याची कर्तव्ये
पर पाडणे.

(२) जेव्हा अध्यक्ष, अनुपस्थिती, आजारपण किंवा अन्य कोणतेही कारण यामुळे त्यांची कार्ये पार पाडण्यास असमर्थ ठरला असेल तेव्हा, उपाध्यक्ष किंवा, यथास्थिति, केंद्र सरकार अधिसूचनेद्वारे त्याबाबत प्राधिकृत करील अशा उपाध्यक्षांपैकी एक उपाध्यक्ष हा, अध्यक्ष त्याच्या पदावर रुजू होण्याच्या तारखेपर्यंत अध्यक्षाची कार्ये पार पाडील.

१२. अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि अन्य सदस्य हा, त्याच्या पदावर दाखल झाल्याच्या तारखेपासून पाच पदावधी, वर्षांच्या कालावधीसाठी पद धारण करील, परंतु तो आणखी पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी पुनर्नियुक्त होण्यास पात्र असेल;

परंतु, कोणताही अध्यक्ष, उपाध्यक्ष किंवा अन्य सदस्य, हा—

- (क) अध्यक्षाच्या बाबतीत, वयाची सत्तर वर्षे पूर्ण झाल्यावर ;
- (ख) उपाध्यक्षाच्या बाबतीत, वयाची पासष्ट वर्षे पूर्ण झाल्यावर ; आणि
- (ग) कोणत्याही अन्य सदस्याच्या बाबतीत, वयाची बासष्ट वर्षे पूर्ण झाल्यावर ते पद धारण करणार नाहीत.

१३. (१) अध्यक्ष, उपाध्यक्ष किंवा अन्य सदस्य यास, राष्ट्रपतीला संबोधून स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा व नोटिशीद्वारे, त्याच्या पदाचा राजीनामा देता येईल :

पदावरून काढून टाकणे.

परंतु, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष किंवा अन्य सदस्य हा, त्याचे पद लवकर सोडून देण्याची त्याला राष्ट्रपतीने परवानगी दिली असल्याखेरीज, अशी नोटीस मिळाल्याच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या समाप्तीपर्यंत किंवा त्याचा उत्तराधिकारी म्हणून रीतसर नेमणूक झालेल्या व्यक्तीने-आपले पद ग्रहण करीपर्यंत किंवा त्याच्या पदाचा कालावधी समाप्त होईपर्यंत-यांपैकी जे अगोदर घडेल तोपर्यंत पद धारण करणे चालू ठेवील.

(२) ज्या प्रकरणी अध्यक्षाला, उपाध्यक्षाला किंवा अन्य सदस्याला, त्याच्या विस्तृद्वच्या दोषारोपाची माहिती देण्यात आली असून, त्या दोषारोपाच्या संबंधात आपले म्हणणे मांडण्याची एक वाजवी संधी देण्यात आली असेल अशा प्रकरणी, सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाने केलेल्या चौकशीनंतर, जर अक्षमता किंवा गैरवर्तन सिद्ध झाल्याच्या आधारे, राष्ट्रपतीने आदेश दिला असेल तर ते खेरीजकरून एरक्ही अध्यक्ष, उपाध्यक्ष किंवा कोणताही अन्य सदस्य याला त्याच्या पदावरून काढून टाकण्यात येणार नाही.

(३) केंद्र सरकार, नियमाद्वारे, पोटकलम (२) मध्ये निर्देशिलेल्या अध्यक्ष, उपाध्यक्ष किंवा अन्य सदस्य याचे गैरवर्तन किंवा अक्षमता याच्या अन्वेषणाची कार्यपद्धती विनियमित करील.

१४. अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि अन्य सदस्य यांना देय असलेले वेतन व भत्ते आणि सेवेच्या अन्य अटी व शर्ती (निवृत्तिवेतन, उपदान आणि इतर सेवानिवृत्तीचे लाभ यांसह) विहित करण्यात येतील त्याप्रमाणे असतील :

परंतु, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष किंवा अन्य सदस्य यांचे वेतन व भत्ते किंवा सेवेच्या अन्य अटी व शर्ती यांमध्ये अहित होईल अशा रीतीने बदल त्याच्या नियुक्तीनंतर करण्यात येणार नाहीत.

१५. पद धारण करण्याचे बंद झाल्यानंतर,—

(क) न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष हा, केंद्र सरकारच्या नियंत्रणाखाली किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली पुढी नोकरी करण्यास अपात्र असेल.

असा अध्यक्ष, इत्यादी असल्याचे बंद झाल्यावर अध्यक्ष, इत्यादींनी पद धारण करण्यासंबंधीची तरतूद.

(ख) न्यायाधिकरणाचा उपाध्यक्ष हा, या अधिनियमाच्या अन्य तरतुदीच्या अधीनतेने, न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष म्हणून नियुक्त होण्यास पात्र असेल. परंतु, केंद्र सरकारच्या नियंत्रणाखालील किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही अन्य नोकरीस तो पात्र असणार नाही.

(ग) न्यायाधिकरणाचा (अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्षांव्यतिरिक्त) एखादा सदस्य, या अधिनियमाच्या अन्य तरतुदीच्या अधीनतेने, त्या न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष म्हणून नेमणूक होण्यास किंवा कोणत्याही अन्य न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष म्हणून नेमणूक होण्यास पात्र असेल परंतु, केंद्र सरकारच्या नियंत्रणाखालील किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणतीही नोकरी करण्यास पात्र असणार नाही.

(घ) अध्यक्ष, उपाध्यक्ष किंवा अन्य सदस्य, न्यायाधिकरणापुढे उपस्थित होणार नाही, कृती करणार नाही किंवा वाद-प्रतिवाद करणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या प्रयोजनार्थ, केंद्र सरकारच्या नियंत्रणाखालील किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील नोकरी यात, भारताच्या राज्य क्षेत्रातील किंवा भारत सरकारच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणातील किंवा शासनाच्या मालकीच्या किंवा नियंत्रणाखालील कोणत्याही महामंडळ किंवा संस्थेतील नोकरीचा अंतर्भूव होतो.

१६. अध्यक्ष, नियमांन्वये त्याच्याकडे निहित करण्यात येतील अशा आर्थिक व प्रशासनिक अधिकारांचा प्रशासनिक अधिकार. वापर न्यायपीठांच्या बाबतीत करील :

परंतु, अध्यक्षाला, न्यायाधिकरणाच्या उपाध्यक्षाकडे किंवा कोणत्याही अन्य अधिकाऱ्याकडे, त्याला योग्य वाटतील असे त्याचे आर्थिक व प्रशासनिक अधिकार सोपविण्याचा प्राधिकार असेल, परंतु त्यासाठी अशी शर्त असेल की, असा अध्यक्ष किंवा असा अधिकारी अशा सोपविलेल्या अधिकारांचा वापर करताना, अध्यक्षाच्या निदेशनाखाली, नियंत्रणाखाली व पर्यवेक्षणाखाली काम करणे चालू ठेवील.

१७. (१) केंद्र सरकार, न्यायाधिकरणाला त्याची कार्य पार पाडण्यात सहाय्य होण्यास आवश्यक असणाऱ्या कर्मचारीर्वर्ण. अधिकाऱ्यांचे आणि अन्य कर्मचाऱ्यांचे स्वरूप व संवर्ग निश्चित करील आणि त्याला योग्य वाटतील असे अधिकारी आणि अन्य कर्मचारी न्यायाधिकरणाला पुरवील.

(२) न्यायाधिकरणाचे अधिकारी आणि अन्य कर्मचारी, अध्यक्षाच्या सर्वसाधारण अधीक्षणाखाली त्यांची कार्य पार पाडतील.

(३) न्यायाधिकरणाच्या अधिकाऱ्यांचे आणि कर्मचाऱ्यांचे वेतन व भत्ते आणि सेवेच्या शर्ती, विहित करण्यात येतील त्याप्रमाणे असतील.

१८. (१) जेव्हा न्यायाधिकरणाच्या कोणत्याही न्यायपीठांची रचना करण्यात येईल तेहा, केंद्र सरकार, न्यायपीठांमध्ये वेळोवेळी, अधिसूचनेद्वारे न्यायाधिकरणाच्या कामकाजाचे न्यायपीठांमध्ये वितरण करण्यासाठी तरतूद करील आणि वितरण. प्रत्येक न्यायपीठाने कोणती प्रकरणे हाताळावीत हे विनिर्दिष्ट करील.

(२) जर, एखाद्या न्यायाधिकरणाकडे नेमून दिलेल्या कामकाजाच्या कक्षेत एखादे प्रकरण येते किंवा कसे, याबाबत कोणताही प्रश्न उद्भवला तर, अध्यक्षाचा निर्णय अंतिम असेल.

स्पष्टीकरण.—शंका निरसनासाठी, याद्वारे असे घोषित करण्यात येत आहे की, “प्रकरण” या शब्दप्रयोगात, अंतरिम सहाय्याच्या अर्जाचा समावेश असेल.

प्रकरण चार

न्यायाधिकरणाची अधिकारिता व कार्यपद्धती

अधिकारितेस १९. या अधिनियमाच्या आरंभी व तेहापासून न्यायाधिकरणाव्यतिरिक्त कोणत्याही न्यायालयाला किंवा आडकाठी. अन्य प्राधिकरणाला न्यायाधिकरणाकडून ज्याबाबत कार्यवाही केली जाईल किंवा हाताळण्यात येतील अशा कोणत्याही नुकसानभरपाईच्या दाव्याबाबतचा कोणताही अर्ज हाताळण्याची किंवा कार्यवाही करण्याची कोणतीही अधिकारिता, अधिकार किंवा प्राधिकार असणार नाही किंवा त्याचा वापर करण्यास ते हक्कदार असणार नाही.

एका न्यायपीठाकडून अन्य न्यायपीठाकडे खटल्याचे हस्तांतरण करण्याचे अध्यक्षांचे अधिकार.

म्हणणे ऐकण्याची त्याची इच्छा असेल अशांचे म्हणणे ऐकल्यानंतर किंवा अशी नोटीस न देता स्वतःहून एखाद्या न्यायपीठापुढे प्रलंबित असणारा कोणताही खटला निकालासाठी कोणत्याही अन्य न्यायपीठाकडे हस्तांतरित करू शकेल.

निर्णय बहुमताने २१. जर एखाद्या न्यायपीठाच्या सदस्यांमध्ये कोणत्याही मुद्यावर मतभेद असेल तर, त्या मुद्यावर बहुमताने घेण्यात येईल. निर्णय घेण्यात येईल. जर तेथे बहुमत नसेल तर, परंतु, जर सदस्यांची मते समसमान असतील तर, ते सदस्य ज्याबाबत त्यांच्यात मतभेद आहे असा मुद्या किंवा मुद्यांची सुनावणी करील किंवा असा मुद्या किंवा मुद्यांची सुनावणी करण्यासाठी एका किंवा अधिक अन्य सदस्यांकडे ते प्रकरण निर्दिष्ट करील आणि ज्यांनी त्याची पहिल्यांदा सुनावणी केली आहे अशा सदस्यांसह ज्यांनी त्या खटल्याची सुनावणी केली आहे अशा सदस्यांच्या बहुमतानुसार अशा मुद्यावर किंवा मुद्यांवर निर्णय घेण्यात येईल.

२२. (१) जेव्हा न्यायाधिकरणाच्या कोणत्याही निवाड्यानुसार पर्यावरणाच्या कोणत्याही हानीबदल पर्यावरणाच्या नुकसानभरपाईची कोणतीही रक्कम प्रदान करावयाचा आदेश दिलेला असेल तेव्हा, लोकदायित्व विमा अधिनियम, १९९१ (१९९१ चा ६) यांच्या कलम ७ के पोट-कलम (३) अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्राधिकरणाकडे त्या रकमेचा भरणा करण्यात येईल आणि त्या कळनमा अन्वये स्थापन केलेल्या पर्यावरण सहाय्य निधीत ती रक्कम जमा करण्यात येईल.

(२) पोटकलम (१) अन्वये पर्यावरण सहाय्य निधीत जमा केलेल्या नुकसानभरपाईच्या रकमेचा, विहित करण्यात येईल अशा व्यक्तीकडून किंवा प्राधिकरणाकडून अशा रीतीने आणि अशा प्रयोजनांसाठी वापर करण्यात येईल.

२३. (१) या अधिनियमांन्वये न्यायाधिकरणाने दिलेला एखादा निवाडा, दिवाणी न्यायालयाच्या एखाद्या हुक्मनाम्याप्रमाणे न्यायाधिकरणाकडून अंमलबजावणीयोग्य असेल आणि या प्रयोजनार्थ, न्यायाधिकरणाला, दिवाणी न्यायालयाचे सर्व अधिकार असतील.

(२) पोट-कलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, न्यायाधिकरण, जेथे अपघात घडून आला आहे त्या क्षेत्रावर अधिकारिता असणाऱ्या जिल्हाधिकार्याकडे, लोकदायित्व विमा अधिनियम, १९९१ (१९९१ चा ६) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे सहाय्याच्या प्रदानासाठी त्याने काढलेल्या आदेशाची प्रत पाठवील आणि जिल्हाधिकारी, जणू काही त्या अधिनियमांन्वये त्याच्याकडून तो आदेश काढण्यात आला आहे, अशा रीतीने आदेशाची अंमलबजावणी करील.

(३) न्यायाधिकरणाने ज्याच्याविरुद्ध निवाडा किंवा आदेश दिला आहे असा मालक, जेव्हा त्या निवाड्यात किंवा आदेशात विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत न्यायाधिकरणाने निदेश दिल्याप्रमाणे रकमेचे प्रदान करण्यात किंवा तो जमा करण्यास कसूर करील तेव्हा अशी रक्कम, जमीन महसुलाची किंवा सार्वजनिक मागणीची थकबाकी म्हणून त्या मालकाडून वसुलीयोग्य असेल.

२४. (१) पोटकलम (१) मध्ये तरतूद केली असेल त्याखेरीज आणि दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ अपिले (१९०८ चा ५) मध्ये किंवा कोणत्याही अन्य कायद्यात काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, त्या संहितेच्या कलम १०० मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या एका किंवा अधिक कारणांवरून सर्वोच्च न्यायालयाकडे, न्यायाधिकरणाचा वादकालीन आदेश नसेल अशा कोणत्याही निवाड्याविरुद्ध किंवा अन्य आदेशाविरुद्ध अपील दाखल करता येईल.

(२) पक्षकारांच्या संमतीने न्यायाधिकरणाने दिलेल्या निवाड्याच्या किंवा अन्य आदेशाच्या विरुद्ध अपील दाखल करता येणार नाही.

(३) या कलमाखालील प्रत्येक अपील हे, ज्या विरुद्ध अपील केले आहे अशा निवाड्याच्या किंवा अन्य आदेशाच्या तारखेपासून नव्वद दिवसांच्या कालावधीच्या आत करण्यात येईल :

परंतु, जिला अशा निवाड्याच्या अटीनुसार कोणतीही रक्कम देणे आवश्यक आहे अशा व्यक्तीने केलेले अपील, सर्वोच्च न्यायालयाने निदेश दिलेल्या रीतीने अशा निवाड्यात दिलेली रक्कम तिने जमा केल्याशिवाय सर्वोच्च न्यायालयाकडून विचारार्थ स्वीकारले जाणार नाही :

परंतु, आणखी असे की, सर्वोच्च न्यायालयाची जर अशी खात्री पटली की, अपीलकाराला वेळेवर अपील दाखल करण्यास पुरेशा कारणाने प्रतिबंध झाला होता तर, सर्वोच्च न्यायालय, नव्वद दिवसांच्या उक्त कालावधीच्या समाप्तीनंतर अपील दाखल करून घेईल.

प्रकरण पाच

संकीर्ण

२५. न्यायाधिकरणाने दिलेल्या कोणत्याही आदेशाचे पालन करण्यात जो कोणी कसूर करील तो, तीन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या कालावधीच्या कारावासाच्या शिक्षेस किंवा दहा लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या दंडास किंवा दोन्हीस पात्र ठरेल.

न्यायाधिकरणाच्या आदेशाचे पालन करण्यात कसूर झाल्यास शास्ती.

कंपन्यांनी केलेले

२६. (१) जेव्हा या अधिनियमाखालील एखादा अपराध एखाद्या कंपनीकडून घडून आला असेल तेव्हा, अपराध असा अपराध ज्यावेळी घडला त्यावेळी कंपनीचे कामकाज चालविण्यास कंपनीस प्रत्यक्षपणे प्रभारी असलेली आणि जबाबदार असलेली प्रत्येक व्यक्ती, त्याचबरोबर कंपनीदेखील त्या अपराधाबाबत दोषी असल्याचे समजण्यात येईल आणि त्याविरुद्ध कार्यवाही होण्यास व त्यानुसार शिक्षा होण्यास ती पात्र असेल :

परंतु, या पोटकलमात अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे अशी कोणतीही व्यक्ती जर अपराध तिला माहीत नसताना झाला होता किंवा असा अपराध घडण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी तिने सर्व खबरदारी घेतली होती, असे तिने सिद्ध केले तर, या अधिनियमात तरतूद केलेली कोणतीही शिक्षा देण्यास ती पात्र ठरवली जाणार नाही.

(२) पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, जेव्हा या अधिनियमाखालील एखादा अपराध एखाद्या कंपनीकडून झाला असेल आणि कंपनीचा कोणताही संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा अन्य अधिकारी यांच्या संमतीने किंवा मूकसंमतीने झाला आहे किंवा त्याच्याकडून कोणतेही दुर्लक्ष झाल्याच्या कारणाने असा अपराध घडला आहे असे सिद्ध झाले असेल तेव्हा, असा संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा अन्य अधिकारी हे, त्या अपराधाबाबत दोषी असल्याचे समजण्यात येईल आणि त्यांच्याविरुद्ध कार्यवाही केली जाण्यास आणि त्यानुसार शिक्षा होण्यास ते पात्र असतील.

स्पष्टीकरण.---- या कलमाच्या प्रयोजनार्थ----

(क) “ कंपनी ” याचा अर्थ, कोणताही निगमनिकाय, असा आहे आणि त्यात, एखादी भागीदारी संस्था किंवा व्यक्तींचा संघ याचा समावेश होतो ; आणि

(ख) एखाद्या भागीदारी संस्थेच्या संबंधात “ संचालक ” याचा अर्थ, भागीदारी संस्थेतील एक भागीदार, असा आहे.

न्यायाधिकरणापुढील कार्यवाही ही न्यायिक कार्यवाही असेल.

२७. न्यायाधिकरणापुढील सर्व कार्यवाही ही, भारतीय दंड संहितेच्या (१८६० चा ४५) कलमे १९३, २१९ आणि २२८ याच्या अर्थात्तर्गत न्यायिक कार्यवाही असल्याचे समजण्यात येईल.

न्यायाधिकरणाचे सदस्य आणि कर्मचारी ही, भारतीय दंड संहिता, १८६० (१८६० चा ४५) याच्य कलम २१ च्या अर्थानुसार लोकसेवक असल्याचे समजण्यात लोकसेवक असणे.

सद्भावनेने केलेल्या कार्यवाहीस संरक्षण.

२८. न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व इतर सदस्य आणि अधिकारी आणि इतर कर्मचारी हे, केलेल्या किंवा करावयाचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीसाठी केंद्र सरकारविरुद्ध किंवा न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष किंवा अन्य सदस्य यांच्याविरुद्ध किंवा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष किंवा अन्य सदस्य यांनी प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही अन्य व्यक्तीविरुद्ध कोणताही दावा, खटला किंवा अन्य कायदेशीर कार्यवाही दाखल करता येणार नाही.

अधिनियमाचा अधिभावी प्रभाव असणे.

३०. लोक दायित्व विमा अधिनियम, १९९१ (१९९१ चा ६) मध्ये तरतूद केलेली असेल ते खेरीजकरून, इतर कोणत्याही कायद्याच्या आधारे अंमलात असणाऱ्या कोणत्याही संलेखात त्याविरुद्ध कोणत्याही विसंगत बाबी असल्या तरीही प्रभावी असतील.

नियम करण्याचा अधिकार. येतील.

३१. (१) केंद्र सरकारला, या अधिनियमाची प्रयोजने पार पाडण्यासाठी अधिसूचनेद्वारे, नियम करता असणे. (२) विशेषत: आणि पूर्वगामी अधिकारांचा सर्वसाधारणतेला बाध न पोहचवता, या नियमांनी, पुढील सर्व बाबींसाठी किंवा त्यापैकी कोणत्याही बाबीसाठी तरतुदी करता येतील, त्या अशा,----

(क) अर्जात अंतर्भूत असावयाचा तपशील, त्याचबरोबर जोडावे लागतील असे दस्तावेज व फी आणि कलम ४ च्या पोटकलम (५) अन्वये कोणतीही फी दिल्याशिवाय अर्ज करणे एखाद्या व्यक्तीला शक्य होण्यासाठी त्या व्यक्तीच्या वार्षिक उत्पन्नाच्या मर्यादा ;

(ख) कलम ५, पोटकलम (४) च्या खंड (झ) अन्वये ज्याबाबत न्यायाधिकरणाला दिवाणी न्यायालयाचे अधिकारी असतील अशी कोणतीही बाब ;

(ग) कलम ९, पोटकलम (३) च्या खंड (घ) अन्वये, ज्या प्रकरणामधील किंवा प्रकरणांमधील अंतर्भूत प्रश्नांचे स्वरूप लक्षात घेता, दोनपेक्षा अधिक सदस्य असणाऱ्या एखाद्या न्यायपीठाकडून त्याचा निर्णय होणे आवश्यक असेल असे प्रकरण किंवा प्रकरणे ;

(घ) कलम १३, पोटकलम (३) अन्वये न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष किंवा इतर सदस्य यांची गैरवर्तणूक किंवा अक्षमता याच्या तपासाची कार्यपद्धती ;

(ङ) कलम १४ अन्वये, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि इतर सदस्य यांना देय असलेले वेतन व भत्ते आणि सेवेच्या इतर अटी आणि शर्ती ;

(च) कलम १६ अन्वये अध्यक्षाचे न्यायपीठाबाबतचे वित्तीय व प्रशासकीय अधिकार ;

(छ) कलम १७, पोटकलम (३) अन्वये न्यायाधिकरणाचे अधिकार व अन्य कर्मचारीवर्ग यांचे वेतन व भत्ते आणि सेवेच्या शर्ती ;

(ज) पर्यावरणीय सहाय्यता निधीत जमा केलेल्या नुकसानभरपाईच्या रकमेचा, ज्या व्यक्तीकडून किंवा प्राधिकरणाकडून ज्या रीतीने ज्या पर्यावरणविषयक प्रयोजनांसाठी कलम २२ च्या पोटकलम (२) अन्वये वापर करण्यात येईल. ती व्यक्ती किंवा प्राधिकरण, ती रीत आणि ते प्रयोजन ; आणि

(झ) जी विहित करणे आवश्यक असेल किंवा करता येईल अशी कोणतीही अन्य बाब.

(३) या अधिनियमाखाली केलेला प्रत्येक नियम करण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, ते सत्रसीन असताना, एका सत्राने बनलेल्या अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता ठेवला जाईल आणि जर पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी त्या नियमात कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले किंवा तो नियम करण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर तो नियम अशा फेरबदल केलेल्या रूपातच परिणामक होईल किंवा, यथास्थिति, मुळीच परिणामक होणार नाही तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे, तत्पूर्वी त्या नियमाखाली करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.

अनुसूची

[कलम ३ (१) पहा]

ज्या शीर्षांखाली नुकसानभरपाईच्या मागणीसाठी दावा करता येईल अशी शीर्षे,----

- (क) मृत्यू;
- (ख) कायमस्वरूपी, तात्पुरती, संपूर्ण किंवा आंशिक अशी विकलांगता किंवा अन्य इजा किंवा आजार;
- (ग) संपूर्ण किंवा आंशिक अशी विकलांगता किंवा कायमस्वरूपी, किंवा तात्पुरती विकलांगता यामुळे वेतनाचे नुकसान;
- (घ) इजा किंवा आजार यावरील उपचारासाठी झालेला वैद्यकीय खर्च;
- (ङ) खाजगी मालमत्तेचे नुकसान;
- (च) बाधित व्यक्तींना सहाय्य, मदत पुरविण्यासाठी आणि त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी शासनाने किंवा कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाने केलेला खर्च;
- (छ) पर्यावरणीय न्हासासाठी भरपाई आणि पर्यावरणाच्या दर्जाची पुनःस्थापना यासह, कोणतीही हानी किंवा नुकसान भरून काढण्यासाठी किंवा कोणत्याही प्रशासकीय किंवा कायदेशीर कारवाईसाठी शासनाने केलेला खर्च;
- (ज) कोणतेही नुकसान करणाऱ्या कृतीमुळे झालेली किंवा त्याच्याशी संबंधित असलेली शासनाची किंवा स्थानिक प्राधिकरणाची हानी;
- (झ) जलचर प्राणी व दुभती व ओझी ओढणारी जनावरे यांसह प्राण्यांना झालेली कोणतेही इजा, हानी किंवा त्यांचा नाश यावाबतच्या हक्कमागण्या;
- (ज) जलचर वनस्पती, पिके, भाजीपाला, झाडे आणि फळबागा यांसह वनस्पतींचे झालेले कोणतेही नुकसान, हानी किंवा नाश यावाबतच्या हक्कमागण्या;
- (ट) ज्ञाती, हवा, पाणी, जमीन आणि नैसर्गिक यंत्रणा यांसह पर्यावरणाची झालेली कोणतीही हानी किंवा नुकसान पूर्ववत करण्याचा खर्च यांसह केलेल्या हक्कमागण्या;
- (ठ) खाजगी मालमत्तेव्यतिरिक्त कोणत्याही मालमत्तेचे नुकसान आणि हानी;
- (ड) धंद्याचे किंवा रोजगाराचे किंवा दोन्हीचे नुकसान;
- (ढ) घातक पदार्थ हाताळण्याच्या कोणत्याही कायांशी संबंधित किंवा त्यातून उद्भवलेली कोणतीही अन्य हक्कमागणी.

टी. के. विश्वनाथन,

सचिव,

भारत सरकार.